

population in the region in the historical realities of the second half of the nineteenth century.

The use of ethnographic argument allowed not only the Empire, due to its official project of the «Russian people», insist on its rights, but also promoted the creation of the base of ethnographic evidences for the establishment of the Ukrainian rights in the territory of Bessarabia-Budjak, according the significant role of Ukrainians in settling of this historic frontier of countries and peoples.

Key words: *Bessarabia, region-frontier, Budjak.*

Отримано: 29.11.2017

УДК 94(477=112.2) (045)

Володимир Васильчук

НІМЕЦЬКА ГРОМАДА В УКРАЇНІ ХІХ-ХХ ст.

У статті висвітлюється пристосування німецької громади до умов життя й господарювання на українських землях ХІХ – ХХ ст. Зазначається що, в цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими землеробськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Підкреслено, що перша світова війна та репресивні заходи царизму проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

Ключові слова: *німецька громада, поселенці, колоністи, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносин, національне питання, репресії.*

Проблема держави успішного розвитку та її безпеки залежить багато в чому від відносин між народами в середині країни. Вивчення історії кожного з етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства. Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин держави становить науковий і практичний інтерес з

огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності.

Вітчизняну та зарубіжну літературу з окресленої проблематики, можна поділити на чотири окремі групи: це праці дореволюційного періоду, наукова спадщина радянської історіографії, сучасні дослідження українських вчених та наукові розробки зарубіжних дослідників.

В другій половині XVIII ст. у Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії разом з усякими чужинцями, був виданий 4 грудня 1762 р. 22 липня 1763 р. був виданий другий Маніфест, що поклав початок масовому потоку іноземних колоністів із німецьких держав на українські землі [1, 266 с.]. Незважаючи на великі привілеї, які держава обіцяла переселенцям, найбільш неузгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. 1763р. і до 1774 р., на території сучасної України було засновано лише 6 колоній переселенців із Франкфурта на Майні. В цей період німецькі поселення з'явилися лише в Чернігівській губернії (так званих Біловезьких, колоній біля Бахмача на Чернігівщині, а через три роки – біля Кролевця.), тобто досить далеко від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. На політичній мапі України, особливо в причорноморських та західних землях, стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст та ін. [2, с. 32].

1770 до 1800 р. на території України з'явилися 16 нових німецьких колоній: одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської, Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької і Дніпровської областей. У 1803 р. під Одесою німцями була заснована колонія Марієнталь, а вже в 1804 р. поблизу Одеси з'явилося 5 колоній, неподалік від Херсону – 3 колонії. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу Одеси та Херсону були надані великі земельні площі. Проте ця хвиля колонізації відбувалася за інших умов. Міністр

внутрішніх справ, розглянувши всі питання, пов'язані з колонізацією земель німцями, подав імператору доповідь, у якій пояснив всі хиби цього процесу на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу деяких обмежень для нових переселенців. У 1804 р. (а потім у 1806 р.) вийшли нові закони, якими було скасовано окремі пільги, деякі змінено, а разом з тим були надані й нові пільги саме для поселенців Новоросії [3, с. 58].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст., уряд провів реорганізацію системи управління іноземними колоніями в Росії. 4 березня 1797 р. при сенаті була створена «Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домогосподарства». Уряд як і раніше надавав колоністам привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності, звільнення на декілька десятків років від сплати податків та виконання повинностей. З утворенням губерній, справи колоністів перейшли до відомства державних селян і управління колоніями фактично здійснювалось місцевими губернськими органами влади [4, с.10-14]. Так, 26 квітня 1800 р. у Катеринославі виникає "Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців" (1800-1833 р.), яка до 1818 р. була вищим органом управління колоніями Півдня України, що мав забезпечити нагляд за ними і виконання законів [5, арк. 124-129].

В цей період йшло заселення Західних регіонів України. Різними були умови появи німців на Буковині та в Галичині. Можливість німецької колонізації цього регіону виникла із приєднанням його до Габсбурзької імперії наприкінці XVIII ст. 17 вересня 1781 р. уряд прийняв «Патент про переселення», який проголосив пільги усім іноземцям, що побажають переселитися на територію Австрії. Тим самим створювався ґрунт для розгортання широкої сільськогосподарської колонізації малонаселених земель та умови для припливу до Австрії насамперед вихідців із німецьких князівств. 20 жовтня того ж року з'явився цісарський патент про віротерпимість, який усував останню перешкоду на шляху вільного в'їзду переселенців з німецьких князівств [6, с. 252-255]. Після цього до 1786 р. до Галичини прибуло 20 тис. поселенців із Німеччини.

Внутрішня політика не тільки російського самодержавства була спрямована на повну інкорпорацію, тобто включення України, її багатств до складу європейських імперій, держав. Для найкращого управління південноукраїнських колоністів, які знаходилися в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, 6 квітня 1800 р. було створено «Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців», яка підкорялася Експедиції державного господарства. 20 лютого 1804 р. Маніфест Олександра I сприяє появі на півдні імперії менонітів, лютеран, кальвіністів, католиків – вихідців з Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейнля та ін.

1805-1806 рр. виникають перші сім німецьких колоній в Криму (у двох повітах Кримського півострова). Це поселення Нейзац (Чокурча), Фріденталь (Кантакузін), Розенталь (Бурульча) Сімферопольського повіту, а також колонії Цюріхсталь (Джелав), Гельбрун (Джелав-Ялі), Герценберг та Судак Феодосійського повіту. Їх заснували німці з південних районів Німеччини і навіть Швейцарії (колонія Цюріхсталь). В 1811 р. виникає ще одна колонія Кронталь (Булганак) на території Сімферопольського повіту [7, арк.65-66].

Але в 1810 р. Російський уряд заборонив місіям надавати будь-яку допомогу на переселення, а в 1819 р. припинилося запрошення іноземних громадян для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які виявляли бажання поселитися в Росії [8, с.49].

У першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися «дочірні» поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес продовжувався до 1842 р. В наступні роки уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які знову засновувалися. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р. був відведений казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У тому році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадтською, майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила в свого

майбутнього чоловіка дозволу поселити на Півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей із герцогства Гессен-Дармштадтського. Олександр виконав бажання принцеси [9, с. 21].

Завдяки сильній підтримці Російського уряду німецькі колонії змогли укріпитися й зміцніти на нових землях. У 1845 р. німецьких поселенців в Україні було близько 100 тисяч чоловік. Найбільш вдалою треба визнати колонізацію німців-менонітів тому, що їх колонії перебували в найбільш привабливому стані. Важливу роль відіграли дві обставини: по-перше, вони були зразковими сільськими господарями і в себе на батьківщині; по-друге, переселялися тільки заможні сімейні люди з майном і навіть з худобою.

Аналізуючи етнографічну карту європейської Росії, складену П. Кеппенем у 1853 р., можна побачити, що найбільша кількість іноземних переселенців оселилася в Херсонській губернії. Значну частину населення тут представляли німці, яких налічувалося 31 700 осіб. Деяко менше їх проживало в Таврійській губернії – 22 324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії в цей період часу мешкало відповідно 13 232 та 10 200 німців [10. с. 40]. Зрозуміло, що переважна більшість німецьких колоній з'явилась саме на Півдні України, який наприкінці XVIII на початку XIX ст. являв собою степову зону з досить обмеженою кількістю населення. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, німецькі колоністи почали господарське освоєння регіону. В перші роки основою господарської діяльності в німецьких колоніях України було екстенсивне тваринництво, посіви зернових культур використовували лише для безпосередніх потреб. Обмеженість земельних площ у зв'язку з припливом населення з року в рік почала впливати на розміри пасовищ. Посилення розорювання землі також сприяло переходу до інтенсивних методів ведення тваринництва.

Місцеве населення не тільки південних районів України займалося виноградарством. Так на Київщині з часів середньовіччя вирощували цю культуру. Наступний етап у розвитку київського виноградарства був пов'язаний з діяльністю відомої фірми «Кристер» - саксонця В. Кристера. Вона стала відомою не лише в Києві, але й далеко за його

межами. В. Кристер перетворив пустир на квітучий сад, а своє садівництво на школу для місцевого населення [11, с. 25-26].

1861 р. скасування кріпосного права, прийняття закону про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель терміном до 36 років, відміна пільг для іноземців у Царстві Польському сприяла тому, що в другій половині XIX ст. кількість німецьких колоністів на українських землях Російської імперії починає швидко збільшуватися. Ці реформи викликало гостру нестачу робочих рук у великих поміщицьких господарствах. Так, з початку 60-х рр. XIX ст., під впливом нових економічних факторів німці почали перебудову своїх господарств. З цього часу, в умовах нового економічного розвитку країни, поступово зростає значення виробництва хліба, який стає одним із найважливіших предметів експорту. Важливе значення, що сприяло цьому стало будівництво залізничних шляхів, які з'єднали центральний район Росії з її портами на Чорному та Азовському морях. Саме через них йшла основна частина російського хлібного експорту за кордон. Зростання товарності хліба супроводжувалося падінням цін на продукти скотарства, в першу чергу на вовну. Зміна ринкової кон'юнктури спонукало колоністів пристосуватись до нових умов загальноросійського ринку, поступово переорієнтовуючи свої господарства виключно на товарне виробництво зернових культур. Таким чином у другій половині XIX ст. землеробство поступово стає провідною галуззю колоністського господарства.

Занепокоєний інтенсивністю німецького колонізаційного руху в Південно-Західному краї, Олександр III у 1885 р. створив комісію з питань припинення еміграції у прикордонні губернії. Комісія визнала цей процес небезпечним і шкідливим для інтересів імперії [12, арк.1-2.]. Підсумком її роботи став закон від 14 березня 1887 р., який заборонив іноземним громадянам орендувати та володіти на будь-яких умовах землею у десяти прикордонних і західних губерніях, в тому числі Волинській. Закон поширювався на поселенців, що приїхали не з-за кордону, а були вже російськими громадянами. 1887-1892 рр. імператор Олександр III підписав низку документів, які обмежували права німецьких колоністів. Розпочався процес міграції німців, 1890-1900 рр.

німецькі історики назвали «часами Бразилії». Вони стали періодом наймасовішої еміграції німців з західних районів України. У Бразилії німецькі поселенці заклали ряд колоній, які продовжували там розвиватися. Німці емігрували також до Канади, Аргентини, США.

Під час Першої світової війни німецькі поселенці-власники опинились у дуже скрутному економічному й соціально-політичному становищі. Царський уряд та й сам Микола II вважали, що переселенці, навіть ті, які прийняли російське підданство, все одно залишаються співвітчизниками ворога, а тому можуть передавати йому інформацію про російські збройні сили, стратегічні об'єкти, чинити диверсії тощо. У цей час у суспільстві спостерігається зростання ксенофобії. Пошук «ворогів всередині країни» призвів до загострення «національного питання». В роки першої світової війни царський уряд застосовував репресивні заходи щодо німецьких колоністів та підприємців. Так, улітку 1915 р. за розпорядженням Київського губернатора звідси було виселено 10 тис. німецьких поселенців. Волинський губернатор 22 червня 1916 р. відзначав у доповідній записці, що поза межі губернії було виселено німецьких колоністів у червні 1915 р. – 673467 чол., жовтні-листопаді – 6409, грудні – 8000, першому півріччі 1916 р. – 34116 чол.[13, с. 179, 182]. Після закінчення Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців забажала і знайшла можливість повернутися на Україну.

Після революції 1917 і війни 1917-1922 рр. почалося руйнування життя німецької громади в Україні. Колоністи не залишились осторонь тих бурхливих подій. Вони створювали спеціальні батальйони та загони самозахисту (тачанки німецького виробництва), що діяли в складі армій Денікіна та Врангеля. Були німці і в більшовицьких формуваннях. За радянської влади внаслідок «колективізації» німецькі колонії почали занепадати, переслідування їхньої релігії викликало протести і змушувало німців емігрувати з України. В 30-х роках масові репресії торкнулися й німецької національної меншини, німецькі адміністративно-територіальні одиниці, їхні навчальні та культурно-освітні заклади було ліквідовано.

1939–1945 рр. стали новим жорстоким випробуванням для німців України. Вони опинилися в полі політичної уваги

обох диктаторів – А. Гітлера та Й. Сталіна: перший прагнув використати їх у своїх експансіоністських цілях, другий вбачав у них потенційних «шкідників» і робив усе можливе, щоб ця меншина зникла з арени міждержавних стосунків. У ці роки німці України зазнали з боку радянської влади нових депортаційних принижень і поневірянь. Після цих подій багатьом з них не дозволили повернутися до України.

Політику держави щодо німецької спільноти у 70-ті роки чітко визначали слова: «Ми вас силою примусимо бути громадянами СРСР». У місцях компактного проживання німців проводилася посилена ідеологічна робота.

Особливістю національного руху німців кінця 80-х років стало його організаційне оформлення. Першою потужною громадською організацією німців України стало об'єднання «Wiedergeburt», яке виникло восени 1989 р. у результаті відокремлення від всесоюзної організації з такою ж назвою. Організаційне оформлення об'єднання відбулось на установчій конференції, яка проходила в Києві 15-16 вересня 1989 р. В її роботі взяли участь близько 70 делегатів, що представляли різні регіональні товариства.

За переписом 1989 р. в Україні проживало 37,8 тис. німців (0,07% населення). Майже 70% усіх німців України проживали в 6 областях: Дніпропетровській – 6,4 тис., Донецькій – 6,3 тис., Одеській – 3,6 тис., Закарпатській – 3,5 тис., Запорізькій – 2,3 тис., Луганській – 2 тис., Криму – 2,4 тис. осіб.

21-23 листопада 1996 р. у Києві відбувся перший з'їзд німців України, який ухвалив «Програму етнокультурного відродження німецької національної меншини в Україні». З'їзд обрав Фольксрат (Народню раду) і Форштанд (Правління) на чолі з Г. Гроутом. На з'їзд були запрошені представники німецької діаспори з Росії, Білорусі, Казахстану та ін.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що німецька громада позитивно вплинула на розвиток народного господарства України. Ці століття стали в історії етносу періодом боротьби за свої політичні і національні права, яка вилилась у масовий рух, що мав у своєму розвитку спади та піднесення й об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень. В умовах незалежної Української держави німецька громада отримали об'єктивні можливості

реальної етнічної самоідентифікації, гармонійного та органічного влиття спільно з іншими етносами в процес розбудови економіки, політичної сфери, освіти та духовності України.

Джерела та література:

1. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов [Текст] / Я. Штах – М.: Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.
2. Багалея Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. – К.: Корака-Новицкого, 1889. – С.89.
3. Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині? – Золотоноша: Лепського і Вурмана, влас.буд., 1913. – С.58.
4. Екатеринославский адрес – календарь 1915 г. – Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1915 г., – 541 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.134, оп. 1, спр. 40 –215 арк.
6. Klueping H. Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. – S. 252 – 255.
7. Державний архів автономної республіки Крим, Ф. 26, оп.1, спр. 24512 – 73
8. Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – С.-Петербург: Товарищество Общественная Польза, 1893. – С.49.
9. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.21.
10. Кеппен П. И. Об этнографической карте европейской России. – СПб., 1852. – С. 40.
11. Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. / – К.: Кий, 1997. – 374 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 618, спр.49, арк.1-2.
13. Кулинич І. Вказ. праця. – 272 с.

References

1. Shtya Ya. Essays from the history and modern life of the South Russian colonists [Text] / Y. Shtah – M. : Society type. A. I. Mamontov, 1916. – 266 pp.
2. Bagaley D. Colonization of the Novorossiisk Territory and the first steps along the way of culture. – K.: Korak-Novitsky, 1889. – P. 89.
3. Pavlenko S. Is it Black Sea Germany? – Zolotonosha: Lepsky and Vurmana, vlas.stud., 1913. – P.58.
4. Ekaterinoslav address - the calendar of 1915 – Ekaterinoslav: Edition of the provincial printing house, 1915, – 541 p.
5. State Archives of Dnipropetrovsk Region. F.134 op. 1, sp. 40 – 215 arcs.
6. Kluquet H. Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. – S. 252-255.
7. The State Archive of the Autonomous Republic of Crimea, F. 26, op.1, sp. 24512 - 73
8. Velitsin A. A The Germans in Russia. Essays on the historical development and the present situation of the German colonies in the south and east of Russia. – St. Petersburg: Society Public Utility, 1893. – P. 49.
9. Kulinich I., Krivets N. Essays on the history of the German colonies in Ukraine. – K. : Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1995. – С. 21.
10. Keppen P. I. About the ethnographic map of European Russia. – SPb., 1852. – P. 40.
11. Rybakov M. O. Unknown and little-known pages of Kyiv's history. / – K. : Kiy, 1997. – 374 pp.
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, f. 442 op. 618, p.49, pp. 1-2.
13. Kulinich I. Idid. – 272 s.

Владимир Васильчук

НЕМЕЦКОЕ ОБЩЕСТВО В УКРАИНЕ XIX-XX вв.

В статье освещается приспособления немецкой общины к условиям жизни и хозяйствования на украинских землях XIX – XX вв. Отмечается что, в целом им удалось наладить эффективную деятельность, создала значительное влияние на социально-экономическое развитие Украины. В сфере

сельского хозяйства колонисты успешно сочетали европейский опыт с местными земледельческими традициями, максимально использовали уникальные природно-климатические условия и ресурсный потенциал Украины. Подчеркнуто, что первая мировая война и репрессивные меры царизма против колонистов нанесли значительный ущерб не только их поселением, но и всей экономике Украины.

Ключевые слова: немецкая община, поселенцы, колонисты, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения, национальный вопрос, репрессии.

Volodymyr Vasylchuk

GERMAN SOCIETY IN UKRAINE OF XIX- XX CENTURY

In the article of adaptation of German society is illuminated to the terms of life and menage on Ukrainian earth of XIX – XX of century is Marked that, on the whole they succeeded to put right effective activity that created considerable influence on socio-economic development of Ukraine. In the field of agriculture colonists successfully combined европейський experience with local agricultural traditions, maximally used unique natural and climatic terms and resource potential of Ukraine. Underline, that the first world war and repressive events of царизму against colonists inflicted considerable harm to not only their settlements but also all economy of Ukraine.

Key words: the German society, the settlers, colonists, agriculture, foreign colonization, agrarian relations, national question, repressions.

Отримано 10.11.2017